

**Ірина КОЛЕСНИК**

*доктор історичних наук, професор, провідний  
науковий співробітник відділу української історіографії  
Інституту історії України НАН України  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>  
e-mail: [ikolesnyk2002@gmail.com](mailto:ikolesnyk2002@gmail.com)*

### **УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ: ВАРІАНТИ ПРОЧИТАННЯ (до 90-річчя Феодосія Стеблій) *Стеблій vs Сарбей***

Феодосій Стеблій – відомий дослідник українського національного відродження. Як і Віталій Сарбей, він стояв біля витоків вивчення цього феномену в незалежній Україні. Якщо В. Сарбей наслідував схему М. Грушевського і виділяв сім періодів в розвитку національного руху, то Ф. Стеблій додержувався концепції М. Гроха і виокремлював три стадії в національному відродженні (наукову, культурну, політичну). Водночас розглянуто схеми національного відродження таких діаспорних істориків, як Р. Шпорлюк, П. Магочій, І. Лисяк-Рудницький. Висвітлено соціокультурну концепцію українського національного відродження, запропоновану І. Колесник. Ця схема передбачає певні етапи у русі відродження: реставраційний, романтичний, громадівсько-народницький, націоналістичний і період націонал-комунізму. Проаналізовано і новітні версії українського національного відродження. Одні автори скептично ставляться до українського національного відродження, вважаючи сам термін застарілим. Другі сприймають його традиційно, редукуючи і спрощуючи. Треті шукають нові підходи. У категоріях глобальної історії національне відродження трактується як культурний трансфер ідей, людей, течій, ідеологій, соціально-політичних інститутів і суспільно-політичних рухів. Сам термін «відродження» належить французькому історику Ж. Мішле і набуває популярності на хвилі європейського романтизму в першій половині ХІХ ст., в епоху пробудження націй, народів і держав. Такий підхід надає можливість розглядати національне відродження як універсальний феномен і вписувати його у світовий контекст.

*Ключові слова:* українська історія ХІХ ст., українське національне відродження, концепції національного відродження Ф. Стеблій і В. Сарбея, схеми національного руху діаспорних істориків, соціокультурна концепція українського національного відродження, національне відродження як культурний трансфер.

Феодосій Стеблій – знаний дослідник історії України ХІІ ст. Важливим його доробком є аналіз українського національного відродження в західноукраїнських землях. Він стояв біля витоків вивчення цього складного феномену українськими істориками на початку 1990-х років, як відомо, тон у цей час задавали діаспорні історики.

«Українське XIX століття» й до сьогодні викликає чимало суперечок. М. Грушевський висвітлював історію XIX ст. у контексті українського національного відродження, радянські історики сприймали його крізь призму розвитку капіталізму, становлення капіталістичних відносин, пострадянські автори зосереджували увагу на процесах модернізації усіх сфер життя українського суспільства.

На початку 1990-х років тема українського національного відродження була надзвичайно популярною в масово-політичному дискурсі та академічній науці. Українські історики спрямовували свої зусилля на створення синтетичної історії України, позбавленої марксистських догм, на засадах націоцентричної історії. Перша спроба – двотомне видання Інституту історії України НАН України «Історія України: нове бачення» (1995).

Співавторами розділу про українське національне відродження стали Віталій Сарбей і Феодосій Стеблій<sup>1</sup>, хоча керувалися різними ідейними настановами, висвітлюючи особливості та характер відродженського руху в Східній і Західній Україні. Цілком очевидно, що право на власну думку й можливість її відстоювати (про що не могли навіть мріяти радянські історики), було важливим здобутком українського історієписання перехідної доби. Цікаво зіставити погляди двох істориків на феномен українського національного відродження, його сенс, причини і загальні схеми. Автори розділу по-різному інтерпретували навіть саме явища національного відродження. Так, якщо В. Сарбей визначав «національне відродження в Україні» як складне явище, що містить національну свідомість, український рух і розвиток усіх галузей культурного життя українців, то Ф. Стеблій розумів національне відродження в сенсі відновлення на західноукраїнських землях перерваної іноземним поневоленням традиції самостійного громадсько-культурного, а згодом громадсько-політичного життя<sup>2</sup>.

Причинами відродження В. Сарбей вважав кризу кріпосницького господарства та посилення колонізаторської політики російського царизму. Притому він використовував аналітичний інструментарій радянської історіографії, зокрема такі марксистські формули й ідеологічні конструкції, як: «утвердження капіталістичних відносин в народному господарстві», «об'єктивний процес формування націй», «капіталістичне товарне виробництво», «феодално-кріпосницькі порядки на Правобережжі», «промисловий переворот в Україні 60–80-х років», «розвиток капіталізму в сільському господарстві пореформеної України (пруський і американський шляхи розвитку)».

Феодосій Стеблій намагався уникати марксистської термінології, надаючи перевагу нейтральним конструктам: «середній стан», «вільнонаймані робітники», «середній клас», «клас вільнонайманих робітників» (С. 302), «старий лад» (всесилля великих землевласників, система відробітків), «вільне підприємництво», «ринок вільнонайманої робочої сили» (С. 318), товариство сільського господарства, здійснення промислового перевороту (С. 319), «еміграційні рухи», «постійна і «сезонна еміграція».

Загальні схеми відродження у В. Сарбея і Ф. Стеблія мають суттєві лінії розмежування. В. Сарбей спирається на схему М. Грушевського, використовує просторово-регіональний чинник, відповідно до якого виокремлює такі етапи:

<sup>1</sup> Детальніше див.: Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2016. С. 202–206.

<sup>2</sup> Історія України: нове бачення / під ред. В. А. Смолія: у 2-х т. Київ: Вид-во «Україна», 1995. Т. 1. С. 325–326.

1. Перший осередок виникає на **Слобожанщині** (університет в Харкові, «гурток харківських романтиків, часописи «Украинский вестник», «Запорожская старина» І. Срезневського, творчість Г. Квітки-Основ'яненка, театри).

2. Другий осередок українського відродженського руху, з початку 1840-х років, – це Київ (**Київський університет**, фольклорні збірки, поширення національної свідомості та історичних знань, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, мета якого – утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом, творчість Т. Шевченка).

3. У 1850-х роках центр українського відродження (не в політичному, а в легальному культурно-просвітницькому руслі) переміщується до **Петербурга** (друкарня, часопис «Основа», петербурзьке земляцтво українців – перша громада). На початку 1860-х років поширюється громадівський рух. Громади В. Сарбей визначав як самодіяльні напів- чи нелегальні організації соціально-етнічного складу. У громадах не було програм і статутів, «їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті»<sup>3</sup>.

4. У 1870-х роках центром національного відродження стає **Женева**, пов'язана з діяльністю М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Павлика, згодом М. Зібера, часописом **«Громада»**, видавці якого відкидали ортодоксальний марксизм, адже їхнє кредо – «громадівський соціалізм», тобто об'єднання робітничих і землеробських громад.

5. У 1880–90-ті роки старі громадівці об'єднуються навколо часопису **«Киевская старина»** (Київ, 1888).

6. З 1890-х років осередок українського руху перемістився на **Галичину**, на початку XX ст. виникають перші українські політичні партії, до яких вступають колишні громадівці: РУП, НУП, УСП, Спілка, УДП, УРП, УСДРП, ТУП<sup>4</sup>.

7. Нарешті, завершальний етап українського національного відродження, на думку історика, локалізується **від революції 1905–1907 рр.** (піднесення національного руху, посилення соціальної боротьби, формування М. Грушевським ідеї самостійної і незалежної держави) **до початку Української національно-демократичної революції 1917–1918 рр.**<sup>5</sup>.

Феодосій Стеблій у своїй концепції українського національного відродження в західноукраїнських землях орієнтується на класичну схему Мирослава Граха національного відродження «неісторичних» народів (1 – наукову; 2 – культурну або організаційну; 3 – політичну). За Ф. Стеблієм, відродженський рух представлений такою схемою:

1. Фазу 1820–1840 рр. національного відродження в західноукраїнських землях – **наукову** – дослідник пов'язував з новою хвилею просвітництва, що набувало національних рис, зокрема з Перемишльським культурно-освітнім осередком (20–30-ті роки XIX ст.)<sup>6</sup>. З 1830-х років вже відчутний вплив романтизму слов'янських Відроджень на суспільно-політичне життя краю. В 1830–1840-х роках центром національного руху стає **Львів**, де виникає об'єднання романтиків «Руська Трійця», які відчували вплив літературних сил Наддніпрянщини. «Русалка Дністрова» разом із Кобзарем

<sup>3</sup> Там само. С. 288.

<sup>4</sup> Там само. С. 293, 308.

<sup>5</sup> Там само. С. 308.

<sup>6</sup> Там само. С. 323.

стали духовним орієнтиром національно-патріотичних сил в західноукраїнських землях на тривалу перспективу<sup>7</sup>.

2. У 1860–1880 рр. стадія національного відродження – **організаційна або культурна** – починається з революційних подій 1848–1849 рр., коли основним вогнищем українського національного руху стала Східна Галичина. Щобільше, український рух в Галичині, на думку Ф. Стебля, за обсягом завдань набуває характеру революції, яка сприяла виникненню українського національного руху на Закарпатті та активізації селянських мас у Північній Буковині. З 1860-х років, після 10-річного «антракту» в умовах конституційної ери, крайової автономії та айстро-угорського дуалізму, спостерігається новий виток національного руху, коли в суспільно-політичному житті західноукраїнського регіону домінували москвофіли (русофіли). У 1860–1870-х роках виникає народовський рух, який у 1870–1880-ті роки остаточно витісняє москвофільство. В 1870-х роках формується радикальна течія в народовському (національному) русі на чолі з І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким. За висловом Ф. Стебля, «народовський рух 60–80-х років відродив організаційній (культурній) період з історичними домішками стадії політичної»<sup>8</sup>.

3. З **1890-х** років національний рух в західноукраїнських землях вступив в **політичну** стадію розвитку, що характеризувалась діяльністю політичних партій на Галичині (РУРП УПДП, УСДП тощо), зростанням національної свідомості, масовим національним рухом, головним гаслом якого стає ідея політичної самостійності України (вільна держава українського люду). У Львові друкується трактат М. Міхновського «Самостійна Україна» й розпочинається діяльність лідера національного руху М. Грушевського<sup>9</sup>.

Отже, якщо концепція національного відродження в Україні, запропонована В. Сарбеем, органічно поєднувала просторово-регіональний принцип періодизації (7 етапів) з культурно-історичними чинниками, то схема відродження в західноукраїнських землях Ф. Стебля наслідувала класичну західну схему відродження «бездержавних»/«неісторичних» народів (наукова, організаційна, політична стадії).

**Схеми національного відродження діаспорних істориків.** Більшість схем національних відроджень у бездержавних народів (фламандців, норвежців, фінів у Західній Європі, чехів, словенців, литовців, українців у Східній Європі) ґрунтуються на узагальнювальних схемах національних відроджень, запропонованих чеськими вченими Мирославом Грохом, Юзефом Хлебовчиком, Емілем Нідергаузером. Майже класичною стала схема національного відродження в «неісторичних», маргінальних народів, впроваджена М. Грохом. Він розрізняє: 1) період наукових інтересів, коли свідома частина інтелігенції накреслює перші контури національної свідомості; 2) період патріотичного відродження, коли у цей процес залучаються народні маси; 3) період масового національного руху з політичними течіями та наслідками<sup>10</sup>.

<sup>7</sup> Історія України: нове бачення... С. 329.

<sup>8</sup> Там само. С. 338.

<sup>9</sup> Там само. С. 341.

<sup>10</sup> Hroch M. How Does Nation Formation Depends on Nationalism. *East European Politics and Societies*. 1990. Vol. 4. № 1. P. 101–115.

Американський дослідник української історії Р. Шпорлюк виділяє три фази в українському національному відродженні: 1) академічну; 2) культурну; 3) політичну. Перший етап почався в 1780 р. після скасування автономного устрою, коли освічені українці, вважаючи, що українська національність вмерла, почали збирати для майбутності історичні документи, народні пісні, легенди, різні народні вироби тощо. На базі цих матеріалів писали наукові студії з історії, мовознавства, літератури, етнографії. Другий етап національного відродження в східних українських землях почав бурхливо розвиватися після 1905 р., і навіть 1917 р. основної мети не було досягнуто<sup>11</sup>. В Галичині друга фаза почалася у 1830–1840-х роках «і дуже швидко, бо вже 1848–49 рр. “наклалася” на неї фаза політична»<sup>12</sup>.

Схема канадського дослідника П. Магочія передбачає три етапи процесу відродження у східнослов'янських народів: 1) доба збирання спадщини; 2) організаційна доба, коли виникають культурні установи (театри, бібліотеки, школи, музеї, навчальні заклади, наукові та популярні видання); 3) політична стадія, на якій з'являються масові організації, партії, течії, активні в політичному процесі. Як і Р. Шпорлюк, П. Магочій розрізняє етапи національного відродження в східних і західних українських землях. Щодо Наддніпрянської України, дослідник називає такі етапи: 1) збирання спадщини (1780–1840); 2) організаційний (1840–1900); 3) політичний (1900–1917). Перший етап почався з шукання історичного минулого, але стимулом було не бажання знання, а соціально-економічні потреби – узаконення дворянського статусу нащадків козацької старшини. Побічним продуктом цих намагань були публіцистичні трактати, історичні праці, етнографічні компіляції, народження нової української літератури. Важливу роль на другому етапі національного відродження в підросійських землях відіграв центральний уряд, за ініціативою якого був відкритий університет у Києві, створена Археографічна комісія, з'явилися наукові видання в Україні і за її межами («Киевлянин», «ЧОИДР»). Працю нового покоління культурних діячів репрезентувала нова трійця – М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко. З огляду на те, що до кінця XIX ст. політика уряду коливалася між періодами толерантності та репресій, українське національне відродження не пішло далі організаційного етапу. Незважаючи на це, політичний етап почався на початку XX ст. внаслідок зростання нелегальних політичних рухів та революційних подій 1905 р. Завершилася політична стадія подіями 1917–1918 рр. і конкретними спробами здобути автономію, а згодом державну незалежність<sup>13</sup>.

У Західній Україні кожна з трьох стадій національного руху, на думку дослідника, була розвинута повніше, і порядок їх був не такий, як у Східній Україні. Національне відродження в підавстрійській Україні почалося з організаційної стадії. Цей етап, «накинута згори», був ініційований політикою австрійського імперського уряду в останні десятиліття XVIII ст. (урівняння Греко-Католицької Церкви з панівною Римо-Католицькою, відкриття початкових шкіл з викладанням рідної мови, вищих навчальних закладів, переважно духовних семінарій, призначених для української інтелігенції, відновлення греко-католицької митрополії у Львові). Згодом політика

<sup>11</sup> Див.: Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть. *Наука і культура*. 1991. Вип. 25. С. 159.

<sup>12</sup> Там само. С. 164.

<sup>13</sup> Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С. 101.

австрійського уряду змінилася і українському національному відродженню довелося починати наново: 1) етап збирання спадщини (1816–1847); 2) організаційний етап (1848–1860); 3) політичний етап (1861–1918)<sup>14</sup>.

Значимо, що інтерпретація загальних схем східнослов'янських відроджень на матеріалах української історії не завжди є виправданою і на практиці ускладнює визначення специфіки та закономірностей національного руху на українському Сході та Заході.

Осібнo в цьому переліку стоїть схема І. Лисяка-Рудницького, згідно з якою українське національне відродження проходить три стадії: 1) шляхетську (з кінця XVIII ст. до 1840-х років); 2) народницьку (1840–1880); 3) модерністичну (від 1890-х років до Першої світової війни). Рушійна сила першої доби – дворянська верства – плекала занепадницькі настрої, що віддзеркалювало невтішне становище українського дворянства, яке було знесилене миколаївським режимом, кризою кріпацької системи, моральним відчуженням від народу. Незважаючи на дворянський декаданс, місце шляхетської доби в процесі відродження І. Лисяк-Рудницький вбачав у формуванні української національної свідомості, яка «творить ланку тяглості між козацькою та новітньою Україною»<sup>15</sup>. Щодо народницької доби, то дослідник вирізняє в її межах два підперіоди (етапи): «романтичний» (покоління кирило-мефодіївців) та «позитивістичний» (покоління Старої Громади)<sup>16</sup>. Для доби «модернізму» характерним було послаблення системи самодержавства, розклад російської державної машини, економічний розквіт підросійської України, швидка індустріалізація та піднесення життєвого стандарту населення. На цей період припадає і пролетаризація селянства, і початки політичних рухів та партійної диференціації<sup>17</sup>.

Аналіз схем національного відродження в Україні свідчить, що їхні автори керуються різними критеріями періодизації «відродженського» руху: класовими, організаційними, політичними, культурологічними тощо. Отже, в ситуації розмаїття підходів проблема критеріїв періодизації українського національного відродження постає як вирішальна.

**Соціокультурна концепція українського національного відродження.** У 2000 р. в підручнику «Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)» я запропонувала нову концепцію українського національного відродження<sup>18</sup>. Вважаю, що поняття українського національного відродження не підлягатиме жорстким дефініціям, радше йдеться про його інтерпретацію у певному контексті. Українське відродження (або націоналізм у широкому розумінні слова) – це водночас національна свідомість, принцип національної державності та національно-визвольний рух<sup>19</sup>. У своїх розвинених, рефлексивних формах націоналізм як форма свідомості пройшов

<sup>14</sup> Магочий П. Українське національне відродження... С. 103–104.

<sup>15</sup> Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Історичні есе*: в 2-х т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 174.

<sup>16</sup> Там само. С. 178.

<sup>17</sup> Там само. С. 184.

<sup>18</sup> Колесник І. І. Українська історіографія (XVII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. С. 204–254.

<sup>19</sup> Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Історичні есе*: в 2-х т. Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 247.

певні етапи еволюції. В останні десятиліття XIX ст. націоналізм стає формою активної національної свідомості, яка прямо ототожнювалася з **почуттям патріотизму** (українського, південноруського, регіонального, локального тощо).

Другий етап у розвитку ідеології націоналізму – це **самостійництво**, яке виникає напередодні Першої світової війни. Ідеологом самостійництва був наддніпрянський публіцист Микола Міхновський, який у 1900 р. видав у Львові книжку під назвою «Самостійна Україна», останні слова з якої стали гаслом самостійницького руху: «Одна, єдина, нероздільна, вільна й самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Щоправда, остаточно український рух звернувся до самостійницької ідеї вже у 1917 р.

На початку 1920-х років націоналізм постає як *політичний рух і партійна ідеологія* у формі **інтегрального націоналізму**. Інтегральний націоналізм виникає як реакція на виклик поразки державницьких змагань на початку другого десятиліття XX ст. в колах національно свідомого галицького студентства, що опинилось в еміграції. Найбільш впливовим ідеологом націоналізму був Д. Донцов, автор книжки «Націоналізм». Прибічники доктрини інтегрального націоналізму неприхильно ставилися до українства, традицій національного руху дореволюційної пори з властивими для нього ідеалами гуманізму та демократизму. Дореволюційний національний рух вони ототожнювали з «провансальством», провінціалізмом, комплексом меншовартості, другорядності. Гострої критики з боку ідеологів інтегрального націоналізму зазнав М. Драгоманов. Основу визвольної концепції націоналізму становить програма «революції», мета якої – відродження української державності. Етика інтегрального націоналізму відкидає індивідуальне людське щастя, натомість плекає такі риси, як хоробрість, вірність, самопосягання, традиційні моральні цінності цілком підпорядковані вимогам політичної доцільності (мета освячує засоби). Психологічним ідеалом націоналізму є сильна людина із непохитною волею, яка фанатично віддана ідеалам національного руху, готова на жертви собою та іншими<sup>20</sup>.

Українське відродження, як рух і тип свідомості, орієнтовано на відновлення державності в Україні, має свої «ідейні формули»\*. Одна з таких формул містить ідею народності, що виникає стихійно як тенденція до самовизначення, яка згодом набуває науково-філософського сенсу та літературного оформлення. Друга формула пов'язана з поняттям батьківщини, ідеєю єдності українців Сходу і Заходу, Наддніпрянщини і Галичини, єдиного територіального простору українців, яка виникає у другій половині XIX ст., але остаточно програма територіальної єдності українців була реалізована після Другої світової війни.

З нашої точки зору, суттєвою ознакою процесу українського національного відродження є *надмірна ідеологізація науки, культури, духовного життя України, політизація світогляду та мислення української інтелігенції*. Ці процеси були типовими для жорстких політичних режимів, до яких належала Російська імперія. Якщо в таких умовах розумові зусилля російських інтелектуалів були спрямовані до витвору різноманітних соціально-політичних та теократичних утопій, то духовна енергія

<sup>20</sup> Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. С. 249.

\* Термін належить І. Лисяку-Рудницькому.

українських інтелектуалів зосереджувалася здебільшого на обороні права історичного буття свого народу, справі власної ідентифікації, національного самовизначення<sup>21</sup>.

Виходячи з цих міркувань, *критерієм періодизації процесу українського національного відродження є зміна політичної ідеології, ідеологічних настанов українства*. Відповідно до цього критерію можна виділити такі періоди процесу українського відродження: 1) реставраційний (80-ті роки XVIII ст. – перша чверть XIX ст.); 2) романтичний (20–60-ті роки XIX ст.); 3) народницько-громадівський (60–80-ті роки XIX ст.); 4) національний, або національно-політичний (90-ті роки XIX ст. – початок XX ст.); 5) доба націонал-комунізму (1917 р. – 20-ті роки XX ст.).

**Реставраційний період** знаменує ще не відродження, а радше прагнення свідомого українства до реставрації решток автономного устрою України в межах Російської імперії. Це період не тільки і не стільки збирання спадщини (за термінологією М. Гроха), скільки повернення спадщини. Провідною політичною ідеєю цієї доби була ідея українського автономізму, яка простежується від історичної публіцистики Г. Полетики до прагнень українських масонів та Малоросійського товариства 20-х років XIX ст. Спроби відновлення решток автономного устрою, які зберігалися на теренах Лівобережної та Слобідської України, пов'язані з практикою формування козацьких полків у 1812 р. та 1830 р. Політичну платформу реставраційних ідей і проєктів українських автономістів становить історичний легітимізм, метою якого було «відновлення старої державності в її давніх границях»<sup>22</sup>. Носієм цієї ідеології, лідером тодішнього національного руху виступала найбільш культурна й активна верства українського суспільства – дворянство.

**Романтична доба** посідає особне місце в процесі українського національного відродження. Ідея народності, що виникає в європейській поезії та літературі наприкінці XVIII ст. і досить динамічно поширюється на такі сфери інтелектуальної діяльності, як право, філософія, мистецтво, економіка, історія, на українському ґрунті дала чудові паростки. Одним словом, ідея народності влучно збіглася з напівстихійними рухами і течіями, які мали на меті національну самоідентифікацію, самовизначення власної народності, народного характеру через вивчення народної культури, звичаїв, побуту, фольклорної творчості. Під впливом національних рухів слов'янських народів, так званих слов'янських відроджень, у сфері політичної ідеології українства відбувається поворот від автономізму до ідеї слов'янської єдності, міжслов'янського федералізму. Невипадково саме на романтичній стадії українського відродження виникає перша політична організація і перша політична програма українства на засадах федералізму в особі кирило-мефодіївців.

**Народницько-громадівська доба** українського національного відродження почала формуватися під впливом російського народництва. Втім, українське народництво мало свою специфіку та регіональні ознаки. Цікаво, що селянське питання в українському народництві було сформульоване раніше, ніж у російському. Однією з його провідних ідей в політичному спектрі стала національна окремішність. Специфічною рисою українського народництва була його культурницька, просвітницька спрямованість, про що свідчить активна освітянська діяльність, відкриття недільних шкіл,

<sup>21</sup> Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. *Історичні есе*. Т. 1. С. 150.

<sup>22</sup> Там само. С. 145.



видання підручників, утворення культурно-громадських установ (читалень, бібліотек, музеїв, театрів, друкарень), публікація джерел та документів, історичних пам'яток. У різних українських землях народницький рух мав свої регіональні ознаки та форми. На Слобожанщині та Лівобережжі було поширене народництво, найбільш близьке до російського – народолюбство. На Правобережжі формою народницького руху стало хлопоманство. На Галичині народництво репрезентоване народовським рухом.

**Національна або національно-політична доба** становить вершину процесу відродження в українських землях. Саме у другій половині XIX ст. виникають перші форми національної рефлексії, ідеології націоналізму у вигляді активної національної свідомості, тобто усвідомлення українством себе як етнічної, мовної і територіальної спільноти. На цьому етапі відбувається остаточно організаційне оформлення національного руху, активного в політичному процесі. До національного руху поступово втягуються широкі народні маси в західних регіонах, виникають політичні партії, течії, численні партійні об'єднання, починається ідейна диференціація українства на радикальне і консервативне. Для цієї доби національного відродження характерна кристалізація ідеї державності в структурах масової і наукової свідомості. Зрозуміло, що хронологічні межі основних етапів процесу українського відродження мають доволі рухомий характер. В окремих регіонах ці періоди тривали по-різному, що зумовлювалось відмінним геополітичним становищем, характером ідейно-політичних впливів, соціальною структурою населення, історичними і культурними традиціями, емоційно-психологічним настроєм різних станів українського суспільства, наявністю інтелектуальної еліти.

**Доба націонал-комунізму.** Як вважав І. Лисяк-Рудницький, «підрадянський український націоналізм» був «націонал-комунізмом» і означав прагнення до емансипації України від влади центру при збереженні радянського устрою<sup>23</sup>. Він був зумовлений двома чинниками: по-перше, нерозривним зв'язком попереднього національного руху з соціалізмом; по-друге, частина представників українського руху пішла на співпрацю з більшовиками для збереження державних і національно-культурних прав України, що порушувались з боку радянської Росії<sup>24</sup>. Завершився цей період «розстріляним відродженням» на початку 1930-х років.

**Національне відродження та українська історіографія.** На XIX ст. припадає процес перетворення української історіографії зі складової загальноросійської історичної науки на самостійну ідейно-організаційну структуру зі своїми установами, кадрами, науковою ідеологією, незалежними від російської, польської чи німецької історичної науки. Цей процес відбувався в контексті національного відродження, що й зумовило глибокий взаємний вплив української історіографії та відродженського руху.

Річ у тому, що історична свідомість, історична думка в умовах політичної невольності, дисконтинуїтету державної традиції, культурної тяглості, етнічної та територіальної розпорошеності українського етносу були занадто сполітизовані та заідеологізовані. Українська історіографія також була надмірно ідеологізована, історичні теорії та концепції мали певний суспільно-політичний підтекст. Політична платформа історичного легітимізму становить підґрунтя локального малоросійського

<sup>23</sup> Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. С. 247.

<sup>24</sup> Бевз Т. Націонал-комунізм як дилема національного відродження. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 40. С. 314–325.

патріотизму, ідеології українського автономізму та панславистських федералістичних концепцій, які проіснували протягом усього XIX ст. і поступилися лише ідеям націоналізму та самостійництва на зламі XIX–XX ст.

Значний вплив на розвій українського історіографічного процесу мали суспільні рухи – слов'янські відродження, громадівсько-народницький рух, з притаманними йому ідеалами співпраці інтелігенції і народу, культом народної мови й письменства, практикою розв'язання селянського питання. Репресивна політика центру проти українського руху, скутість, аморфність суспільно-політичного життя в українських землях, загострене почуття патріотизму, національної самоцінності – усе це спонукало діячів українського відродження спрямовувати політичну та інтелектуальну енергію у сфери культурницької діяльності, розумової, літературно-наукової роботи, що знайшло відображення в численних етнографічних та історичних розвідках.

Специфіка духовного життя українського народу полягала в тому, що його суспільні ідеали, ідеологічні настанови, політичні програми висловлювалися в історичних та етнографічних працях. Значний вплив на процес витвору української історіографії відчувався з боку російської та польської історичної науки. Українська історіографія XVIII ст. набуває саме наукових форм завдяки більш розвиненій російській науці, використовуючи її ідеї (критичної, наукової історії), організаційні установи (академічні комітети, наукові програми, етнографічні експедиції), цінний досвід у царині збирання, обробки і критики джерел.

Українська історіографія увібрала новітні віяння європейської філософсько-історичної думки. Ідеї французького просвітництва (історія громадянського суспільства), німецького романтизму (принцип народності, поняття народного духу, народного характеру, ідея самотності, національної виключності, польська концепція гміновладдя), позитивізм із його культом природознавчої методології та інтересом до природничих наук (історична географія, психологія, етнологія, обласництво) – усе це було в арсеналі української історіографії XIX – початку XX ст.

Потрібно брати до уваги і таку її особливість, як «спресованість часу», «змішування стилів та епох». Українська історіографія XVIII ст. несе ознаки європейського ренесансу (інтерес до людської особистості, «місцевої античності») та бароко (риторичність, пишномовність, дидактично-моралізаторський стиль). Така відома риса науки XVIII ст., як енциклопедизм була притаманна українській історіографії протягом усього XIX ст., про що свідчить оформлення синтетичної сфери знання – українознавства. Ця комплексна наукова дисципліна включала до свого складу вивчення минулого українського народу, його характеру, свідомості, фольклору, народної творчості, етнографії, мови, літератури, музики, звичаїв, культури тощо. Найбільш поширений тип представництва української історіографії XIX ст. асоціювався з образом широко освіченої людини, фахівця в галузі історії, етнографії, археології, мовознавства, археології, фольклористики, літератури та культури українського народу.

Суттєвий вплив на розвиток українського історіографічного процесу мала суспільно-політична думка. Ідеї французької революції XVIII ст. та епоха наполеонівських війн відгукнулися в українських землях ростом патріотизму, відродженням ідей свободи, незалежності, ностальгією щодо історичної державності, почуттям національної самоцінності й гідності.

Вплив східнослов'янських відроджень, до яких мали відношення і революційні події у Франції, спричинився до поширення в колах активного українства

федералістичних ідей і теорій, ідеалів слов'янської єдності. Романтичні уподобання української історіографії були певною мірою нав'язані революційними подіями в Європі 1830, 1848 рр., причиною «польської легенди», польською революційною пропагандою. Події 1848 р. в Австрійській імперії сприяли пошквалюванню не лише громадського життя, а й літературно-просвітницької діяльності українства в Галичині та Буковині.

Різновиди українського «слов'янофільства»: хлопоманство, народовство, народолюбство, також мали значний вплив на перебіг української історіографії. Важливу роль у процесі формування української історичної науки відіграла ідеологія націоналізму, яка на початковому етапі існувала у вигляді активної національної свідомості. Саме таке сприйняття національної ідеї одухотворювало розвиток української історіографії, сприяло її організаційно-інституціональному та ідейно-концептуальному оформленню.

Заразом історіографія мала і зворотний вплив на процеси національного відродження в Україні, виступала засобом його ідейно-теоретичного обґрунтування. По-перше, історіографія слугує інструментом формування як масової національної свідомості, так і професійної, історичної. Апеляція до минулого українського народу, ідеалізація козацтва, форм козацької державності, виправдання боротьби проти польського та турецько-татарського елементів, пошуки витоків рідної історії та мови, археографічні й археологічні розвідки прислужилися до відновлення ідеї історичної тягlosti, політичної та культурної традиції української нації.

По-друге, наукова історична праця активістів національного руху сприяла обґрунтуванню політичних програм українства. Історичні документи і матеріали з родинних архівів нащадків української старшини укупі з першими науковими спробами української історіографії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. створювали ідеологічне підґрунтя програми історичного легітимізму від Г. Полетики до князя М. Репніна, яка передбачала реставрацію скасованого автономного устрою України – політичної системи гетьманату, прав і привілеїв козацької старшини, відновлення старосвітських звичаїв. Не випадковий і той факт, що перша політична програма виникає в середовищі кирило-мефодіївських братчиків, які професійно займалися етнографічними та історичними студіями (Костомаров, Куліш, Гулак, Маркович та ін.).

Ідея державності як теоретичний постулат та живе явище української історії залучена до ідейного арсеналу українського національного відродження завдяки українській історіографії. Ідея державності в історичній та суспільно-політичній думці XIX – початку XX ст. існувала в різних формах: від самодержавної монархії через козацький республіканізм до спадкового гетьманату. Провідною в розбудові державницької проблематики була тенденція щодо «поглиблення» часів виникнення державної традиції в Україні – від доби Хмельниччини в глиб віків аж до старокиївської доби. Згодом ідея державності стає однією з чільних в українській історіографії і зумовлює появу цілого напрямку, репрезентованого працями С. Томашівського, В. Липинського, Д. Дорошенка, істориками й правниками першої та другої хвиль української еміграції.

По-третє, українська історіографія тісно пов'язана з культурно-громадською просвітницькою діяльністю. Багато сил віддавали українські історики організації вищої і середньої історичної освіти в Україні на базі Харківського, Київського, Новоросійського та Львівського університетів. Популяризації та розповсюдженню знань про минуле рідного краю, Україну й український народ сприяла активна археографічна діяльність відомих учених, літераторів, етнографів, знавців старовини: М. Цертелєва,

І. Срезневського, М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, П. Лукашевича, М. Номиса (Матвій Симонов), П. Чубинського, В. Антоновича, О. Лазаревського. Історіографічна практика відіграла певну роль в організаційному творенні українського руху у формі науково-літературних осередків, наукових товариств, університетських центрів, теоретичних напрямів, наукових шкіл. Наприклад, Стара Громада гуртувалася навколо Київського університету та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, НТШ укупі із Львівським університетом, Одеським товариством історії та старожитностей, Товариством Нестора-літописця, Науковим товариством у Києві, редакційним гуртком довкола «Киевской старины», київської школи документалістів на чолі з професором В. Антоновичем, львівської школи М. Грушевського, харківської школи Д. Багалія.

На відміну від інших національних історіографій, українська мала свої специфічні форми організаційного буття та самовизначення. Спорідненість із процесами національного відродження зумовила схожі форми існування української історіографії у вигляді літературно-наукових гуртків, студентських громад, професорських корпорацій, наукових шкіл. Ідея повної критичної історії України, як відомо, виникає в середовищі освічених «петербурзьких малоросів» – О. Безбородька, В. Рубана, Г. Калиновського, Д. Трошинського, Я. Марковича – наприкінці XVIII ст. Перша наукова історія України Д. Бантиш-Каменського була створена у гуртку князя М. Рєпніна за його ініціативою та безпосередньою допомогою. Ідеї просвітництва, організації системи шкільництва та освіти, проблеми рідної мови та письменства обговорювали в гуртку О. Паліцина – «Попівській академії», гуртку мукачівського єпископа А. Бачинського, гуртку намісника Угорської Русі А. Добрянського.

Осередками романтичного напрямку в українській історіографії були харківські гуртки 1920-х років, насамперед гурток харківських романтиків (І. Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський), об'єднання уніатської молоді, студентів Львівської семінарії, відомого під назвою «Руська трійця», петербурзький гурток Є. Гребінки, де захоплювалися усім українським: літературою, історією, природою, мистецтвом. Інтерес до українського минулого пронизує творчість представників «української школи» в польському письменстві та школи «малоросійських повістей» в російській літературі.

Народницький напрям в українській історіографії кристалізувався в працях діячів української науки та літератури, які згуртувалися довкола першого українознавчого видання «Основа». Статусу національної українська історіографія набуває завдяки діяльності професорської корпорації, яка становила цвіт українознавства. До її складу входили В. Антонович, К. Михальчук, П. Житецький, О. Кістяківський, М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Довнар-Запольський, М. Владимирський-Буданов, Д. Багалій, М. Грушевський. Київський та Львівський університети укупі з НТШ стали тією базою, на якій з'явилися перші наукові школи в українській історіографії. Свої відгалуження вони мали в Харківському й Одеському університетах. Справжніми осередками української історичної думки й праці стали гурток навколо «Киевской старины» та Наукове товариство, створене у Києві за ініціативою М. Грушевського<sup>25</sup>.

З погляду методологічно точки зору важливе питання періодизації української історіографії XIX – початку XX ст. Як і процес національного відродження, вона

<sup>25</sup> Онопрієнко В., Рєєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. Київ, 1998. 243 с.

не має сталих хронологічних меж, періоди розвитку історичної праці дещо умовні й рухомі. Керуючись твердженням, що історіографія – природний чинник процесу національного відродження, засіб його історичного обґрунтування, визнаємо, що етапи розвитку історіографії збігаються з ходом національного відродження в Україні. Так, критерієм періодизації українського історіографічного процесу є зміна теоретико-методологічних настанов і організаційних засад історичної праці, які мають ідеологічну забарвленість та політичну спрямованість. Визначною рисою української історіографії, що зумовлює її перебіг, є надзвичайна ідеологізація праці історика, заангажованість історичної науки суспільно-політичною думкою.

Перший період в українському історіографічному процесі XIX – початку XX ст. припадає на початок XIX ст. Це *просвітницький* період, що відповідає реставраційній добі процесу українського відродження із притаманною їй ідеологією історичного легітимізму (встановлення решток державної автономії України в межах російського імперського світу). Наукова, або критична, історія є логічним підсумком процесів, що охопили російську історичну науку, складовою якої на той час і була українська історіографія. Зміст цих нових процесів становило з'єднання історичного письменства, історіописання (репрезентованого козацькими літописами Г. Граб'янки, С. Величка, першими науковими розвідками з історії України Г. Міллера, О. Рігельмана, В. Рубана, Я. Марковича та ін.) та антикварної діяльності (пов'язаної з укладанням топографічних описів українських земель, щоденників, діаріушів військових та гетьманських урядовців, мемуарів приватних осіб, представників давніх старшинських родин із залученням сімейних хронічок і документів із власних архівів). Поєднання цих двох напрямів спричинилося до виникнення нового типу історичного дослідження – критичної історії. Критична, або наукова, історія – це такий різновид дослідження, коли автор повної систематичної історії поєднується в одній особі з критиком та збирачем текстів, історичних пам'яток і джерел. Цей тип історичного дослідження в українській історіографії репрезентує «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, в якій вигадливо сплетені ідея великоросійської державності та малоросійського патріотизму, а також історичні праці О. Мартоса, М. Маркевича, представника галицької історичної думки Д. Зубрицького.

Наступний період починається з другої чверті XIX ст., його сенс полягає у формуванні *романтичного* напрямку в українській історіографії. Він пов'язаний із виокремленням специфічних рис національної свідомості (героїзація козацтва, ідеалізація козацької державності) і першими спробами організаційно-політичного оформлення національного руху українства. У розвитку духовного життя України, її культури, науки, літератури романтизм постає як досить розвинене явище, що має певні хронологічні межі (20–60-ті роки XIX ст.). Якщо стисло, то формула романтичного світогляду містить чуття народності та ідею самобутності, перекинуті в минуле. Ідея народності виникає як антитеза просвітницькому вченню про незмінну природу людини, яка виступає суб'єктом історії. У романтичному світосприйнятті суб'єктом історичного процесу є колективна особистість – народ, народність, нація, конкретна соціальна страта (козацтво), – що усвідомлюється через такі поняття, як народний дух, народний характер, душа народу. Ідея самобутності, складова «формули романтизму», сприймається як реакція на просвітницький ідеал універсалізму. Усвідомлення минулого людства можливе лише через історичну індивідуальність окремих народів. Ось чому на романтичному ґрунті ідея самобутності постає як ідея

національності і набуває форм географічного та мовно-етнічного самовизначення. У царині історіографії ідея національної самобутності (виключності) реалізується за допомогою принципу локального колориту, що означає розкриття своєрідних рис певної історичної епохи в національному та географічному виявленні. Звідси особлива увага до місцевих традицій, звичаїв, побуту, культури, фольклору, народної творчості. Згідно з романтичною ідеологією, національна окремішність, історична індивідуальність будь-якого народу, народності, нації є доробком його минулого, глибинних, таємничих, ірраціональних засад його історичного буття протягом століть та тисячоліть. Одним словом, суттєвим чинником романтичного світогляду стає ідея часу, ідея історії, що наскрізь пронизує свідомість романтиків, які просто задихаються в тісних рамках сучасного (М. Зеров).

Специфіка українського романтизму пов'язана з інтересом до фольклору в поезії, музиці, етнографії, історії, утворюється справжній культ народної пісні, її сприймають як «сховище народних думок та відчуттів» (М. Цертелєв). Коло зацікавлень романтиків становлять словесність, фольклор, історія, етнографія, археографічна діяльність. Саме у цей період з'являються перші історико-етнографічні збірки, розвідки, статті М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського, харківських романтиків А. Метлинського, М. Костомарова та ін. На Галичині розгортає діяльність гурток львівських романтиків «Руська трійця» – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Примітно, що романтична доба тривала в галицькій історіографії аж до 1890-х років.

Наступний, *позитивістський*, період охоплює 60–80-ті роки ХІХ ст. і характеризується утвердженням народницької ідеології в національній свідомості та історіографії українців. Цей період відповідає народницько-громадівській добі процесу відродження. Українське народництво, як і романтизм, має лінгвоцентричну модель розвитку, що взагалі становить типову рису процесу відродження бездержавних народів. Центральною категорією в арсеналі українських народників стала категорія народності. Справжнім представником народності, носієм цінностей народної культури, відповідно до народницької доктрини, постає народ, бо панівні верстви українського суспільства були або спольщені, або зросійщені. Інша риса українського народництва – культ рідної мови. Цікаво, що саме народництво «відкрило» мовну й етнічну єдність усіх українських земель, що входили до складу двох гігантських імперій – Російської та Австрійської. В ідеології народництва скристалізувалась ще одна ключова ідея – ідея окремішності української історії. Український народ постає як незалежний і самостійний суб'єкт історичного процесу. На відміну від романтичної, народницька історіографія ставила на чолі соціальну та побутову історію народу, який ототожнювався насамперед із селянськими масами. Якщо в романтичній історіографії переважав емоційно-психологічний підхід до минулого, принцип співпереживання, розуміння, фантазії, то народницька історіографія міцно стоїть на засадах наукової історії, принципах позитивізму. Для народницького напрямку в українській історіографії притаманним було знецінювання середньовічної доби української історії – козацької старовини, дегероїзація козацтва, нехтування державницькими намаганнями і прагненнями гетьманського уряду та старшини. Народницькими ідеалами пройнята діяльність активістів українського руху, які на початку 1860-х років гуртувалися довкола одного з перших часописів широкого українознавчого профілю «Основа» в Петербурзі. У 1870-х роках центр народницького руху українства переміщується до Києва, його ідейним лідером стає Стара Київська громада. Провідні постаті цієї

доби в українознавстві, зокрема в історіографії – М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський, В. Антонович, Т. Рильський, П. та О. Єфименки, М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Житецький та ін. Внаслідок досить жорстких репресій царського уряду проти українства, які, до речі, мали мовно-політичну спрямованість, народницький рух у Лівобережній Україні в 1880 р. набуває характеру аполітичного культурництва. Свідома деполітизація, широке вживання російської мови в наукових виданнях та часописах – дорога ціна за право на існування, тяглість наукових дослідів на різних ділянках українознавства, насамперед історіографії. Осередком культурної, наукової та літературної діяльності українських народників у 1880-х роках стає редакційний гурток часопису «Киевская старина» на чолі з О. Лазаревським.

Доба з початку 90-х років XIX ст. до перших десятиліть XX ст. становить вирішальний період у процесі витвору національної української історіографії, яка характеризується її остаточним ідейно-концептуальним та організаційним оформленням. Цей *академічний* період збігається з національно-політичним етапом національного відродження в Україні, стрижень якого становлять процеси націотворчості та творення активної національної свідомості (патріотизму) як початкової форми ідеології націоналізму. На тлі економічного піднесення підросійської України зростає політична активність населення, починається політична диференціація, національний рух поширюється на різні верстви українського суспільства. Національна ідея йде в робітничі маси. Література й історична наука набувають національного статусу і виконують важливу соціальну функцію. У цей період українська мова стає мовою науки, витворюється власний понятійний апарат української національної науки. Діячі української історіографії цілком усвідомлюють її самодостатність, відмінність від таких чужих структур, як російська, польська чи німецька історична наука. Не випадково у цей період з'являються й перші начерки з минулого української історіографії О. Пипіна, О. Лазаревського, М. Василенка, братів О. та М. Грушевських<sup>26</sup>. Власна рефлексія української історіографії, безперечно, свідчить про її теоретично-концептуальну зрілість та інституціональне самовизначення. Наукові товариства, історичні часописи, діяльність НТШ, що виконувало функцію національної Академії наук<sup>27</sup>, університетські кафедри української історії, практика студіювання українською мовою, популяризація української історії в Московському та Петербурзькому університетах, підготовка власних кадрів істориків – усе це підтверджувало факт існування історичної науки в українських землях як самостійного соціального інституту. Доробком національної української історіографії цієї доби стало утворення модерної концепції української історії. До ідейного і фактуального обґрунтування цієї концепції сприяли, зрозуміло, історики народницького напрямку, насамперед В. Антонович

<sup>26</sup> Пыпин А. Н. История русской этнографии. СПб., 1891. Т. 3: Малорусская этнография; Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины. *Киевская старина*. 1894. № 12. С. 349–387; 1895. № 2. С. 170–186; 1897. № 1. С. 92–111; № 2. С. 275–303; Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. *Киевская старина*. 1894. № 11. С. 242–270; Грушевський О. З початків нової української історіографії. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 57–63; Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петербург, 1914. Т. 1. С. 1–37.

<sup>27</sup> Історія наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк; Мюнхен, 1949.

і його школа київських документалістів, автори та діячі редакційного гуртка довкола «Киевской старины». Втім, провідна роль у створенні наукової концепції української історії належить М. Грушевському і його львівській школі. На протигагу представникам народницької історіографії, які нехтували значенням українського середньовіччя, М. Грушевський і його послідовники, учні, співробітники доводили історичну тяглість нової та середньовічної доби української минувшини: між Київською Руссю (через Галицько-Волинське князівство, Литовсько-Руську державу) та Козацькою державою. Новаторство схеми М. Грушевського, її специфіка полягали в поєднанні ідеалів та історичних формул народництва із принципом історичної державності. Остаточну руйнацію народницької схеми української історії довершувала концепція «повнокласовості» українського суспільства В. Липинського. Всупереч народницькій доктрині, згідно з якою націю утворювали виключно селянські маси, Україна, в інтерпретації державницького напрямку, постала як розвинене суспільство з класами та соціальними прошарками. Внеском послідовників В. Липинського в українську історіографію на початку ХХ ст. було закріплення у науковій свідомості та дослідницькій практиці принципу державності, проблеми влади й політичного проводу, ідеї еліти та її соціокультурного призначення.

**Сучасний стан розробки проблеми національного відродження.** На цьому етапі існують різні підходи щодо вивчення проблем українського національного відродження. Одні автори скептично ставляться до нього, наголошуючи, що сам термін безнадійно застарів і його аналогом є націоналізм. Інші дотримуються традиційного, консервативного погляду на процес відродження. Українське національне відродження сприймають у звичних категоріях ХХ ст., точніше, спрощують, редукують саме поняття. Національне відродження другої половини ХІХ – початку 30-х років ХХ ст. подають просто як національний рух, котрий не має ні визначення самого феномену, ні його періодизації<sup>28</sup>.

Існує також новітній, перспективний підхід щодо визначення поняття національного відродження. В літературі з глобальної історії феномен відродження трактують як культурний трансфер<sup>29</sup>. Поняття культурний трансфер – винахід європейської історіографії. Він акцентує увагу на процесах передачі, прийому й адаптації нових матеріальних і культурних цінностей, а також поведінкових моделях, наукових і технологічних відкриттях та орієнтований на вивчення груп людей поза межами політичних конфігурацій їхніх урядів. До «процедур» культурного трансферу можна віднести процеси культурного обміну й передачі, прийому, наслідування, відродження тощо, які здійснюють малі чи великі групи людей, із меншою вірогідністю – окремі особи.

У категоріях глобальної історії відродження постає як культурний трансфер ідей, людей, течій, ідеологій, суспільно-політичних інституцій та громадсько-політичних рухів<sup>30</sup>. Існує думка, що будь-яке відродження (зокрема ренесанс) є резуль-

<sup>28</sup> Семергей Н. В. Новітня історіографія українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: автореф. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 36 с.

<sup>29</sup> Колесник І. Глобальна історія. Історія поняття. Київ, 2019. С. 267–273.

<sup>30</sup> Schmale W. A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>; Schmale W. Cultural Transfer URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>



татом взаємодії численних зв'язків, духовно-інтелектуальних впливів і культурних традицій. Ренесанс XIV–XV ст. – це трансфер ідей та ідеалів античності. Культурні трансфери (перенос) зазвичай ініціюють недержавні мережі різного ґатунку (родини, співтовариства гуманітаріїв, економістів, музикантів, художників, митців). З історії відомо, що більшість їх припала на період італійського ренесансу, який і створив нову культурну модель<sup>31</sup>.

До речі, сам термін «відродження» виникає у XIX ст. і належить французькому історичному Жулю Мішле. Л. Февр у своєму есеї описує драматичні події його особистого життя, що спричинилися до виникнення терміна, адже власний психологічний досвід (вихід із важкої депресії після втрати близьких, хвороба та повернення до активного життя) автор інтерполював на культурну епоху, яку вивчав, назвавши її «ренесансом»<sup>32</sup>.

Невипадково концепт «відродження» виникає саме на хвилі європейського романтизму першої половини XIX ст., його сприймають як «новий ренесанс» із притаманним злетом духа, багатством і процвітанням. Народжений в епоху суцільного відновлення культурного життя, політичного пробудження народів, націй, держав, цей концепт набуває універсального змісту, стає релевантним при висвітленні будь-якої історичної епохи, відзначеної рисами піднесення людського духу, самосвідомості, економічного зростання та політичної стабільності.

Так, українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, громадсько-політичних рухів: європейського просвітництва XVIII ст., французького романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної і політичної думки, польського та інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик.

Українське національне відродження можна розглядати як культурний трансфер ідей, людей і суспільно-політичних рухів. Відомо, що ідеологія активного українства, політичні ідеї та форми культурно-громадської, наукової, літературної діяльності, створені інтелектуалами та громадськими діячами в Наддніпрянській Україні, свідомо

<sup>31</sup> Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. С. 276.

<sup>32</sup> Л. Февр називає автора поняття «відродження» й час виникнення – Жюль Мішле та 1840 рік. Прагнучи розкрити таємницю виникнення концепту, дослідник подає механізм перетворення банального, звичного слова на історичне поняття, адже Мішле «створив не слово: він створив історичне поняття. Слово, яке було призначено для сухих шкільних підручників, враз наповнилося щедрим життям, яке історик носив в собі». Л. Февр відштовхується від образів та метафор самого Мішле, який вважав, що «історія – шалена гуманітарна хімія, де мої особисті пристрасті перетворюються на узагальнення, де народи, які я вивчаю, перетворюються на мене, де моє 'я' повертається, щоб надихнути життя в 'мої народи'». У такий спосіб Л. Февр занурюється у внутрішній психоемоційний стан історика, особливості його історичної уяви та фантазії, соціологію й естетику творчості. Смерть дружини, зустріч з новою «музою», ностальгічний потяг до смерті, віра у безсмертя – все вкупі сприяло творенню нового поняття внаслідок внутрішнього відродження історика-митця: «Усю свою скорботу людини, котра щойно зазнала втрати, скорботу, що його пригнічувала, та всю свою надію у витоків пристрасті, що його воскрешала. Так народилось, так піднялось з глибин його душі це поняття, таке плідне, таке оригінальне: Відродження». (Февр Л. Как Жюль Мишле открыл Возрождение. *Февр Л. Бои за историю*. Москва: Наука, 1991. С. 377–387).

експортувалися на західноукраїнські території, де в умовах певної політичної свободи та лібералізації думок наприкінці XIX ст. виникає справжній «український П'ємонт».

В умовах культурних, мовних та етнічних традицій формувалися ідентичності українців часів національного відродження XIX ст., причому у вигляді двох моделей. Перша – численних лояльностей (ідеологія шляхетського автономізму, федералізму, загальнослов'янської єдності як ідеал кирило-мефодіївців, місцевого патріотизму). Так, на індивідуальному рівні, зокрема у свідомості П. Куліша, перетиналися українофільські, русофільські, турецькофільські, польські лояльності. Друга модель – виключної ідентичності (самостійництво, інтегральний націоналізм). На персональному рівні носієм виключної української ідентичності був Т. Шевченко.

У підсумках зазначимо, що погляд на українське національне відродження як культурний трансфер заслуговує на увагу серед інших схем. Такий підхід надає можливість вивести феномен відродження за національні межі й розглядати як універсальне соціокультурне явище, що вписується у світовий контекст.

## REFERENCES

- Bevz, T. (2008). Natsional-komunizm yak dylema natsionalnoho vidrozhennia. *Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 40, 314–325 [in Ukrainian].
- Fevr, L. (1991). Kak Zhiul Mishlie otkryl vozrozhdeniie. *Fievr L. Boi za istoriiu*. Moskva, 377–387 [in Russian].
- Hroch, M. (1990). How Does Nation Formation Depends on Nationalism. *East European Politics and Societies*, 4, 1, 101–115 [in English].
- Hrushevskiy, M. (1914). Razvitiie ukrainskikh izuchienii v XIX v. i raskrytiie v nikh osnovnykh voprosov ukrainoviedeniia. *Ukrainskii narod v yego proshlom i nastoiashchiem*, 1, 1–37 [in Russian].
- Hrushevskiy, M. (1914). Z pochatkiv novoi ukrainskoi istoriohrafii. *Ukraina*, 2, 57–63 [in Ukrainian].
- Istoriia naukovoho Tovarystva im. Shevchenka (1949). New York: Munich [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. (2000). *Ukrainska istoriohrafia (XVII – pochatok XX stolittia)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. (2016). *Instytut istorii Ukrainy: Nove ukrainske vidrozhennia* (V. Smolii, Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. (2019). *Hlobalna istoriia. Istoriia poniat*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lazarievskii, A. M. (1894). Priezheniie izyskatieli maloruskoi stariny. *Kiievskaia starina*, 12, 349–387, 195; 2, 170–186; (1897), 1, 92–111; 2, 275–303 [in Russian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Intelktualni pochatky novoi Ukrainy. *Istorychni ese*, 1, 173–191 [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Natsionalizm. *Istorychni ese*, 2, 247–259 [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Rolia Ukrainy v novitnii istorii. *Istorychni ese*, 1, 145–171 [in Ukrainian].
- Mahochoyi, P. (1991). Ukrainske natsionalne vidrozhennia. Nova analitychna struktura. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 97–104 [in Ukrainian].

- Onopriienko, V., Reient, O., & Shcherban, T. (1998). *Ukrainske naukove tovarystvo: 1907–1921 roky*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pypin, A. N. (1891). *Istoriia russkoi etnografii* (Vol. 3) [in Russian].
- Schmale, W. (2010). A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration. Retrieved from <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en> [in English].
- Schmale, W. (2012). Cultural Transfer. Retrieved from <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en> [in English].
- Semerhei, N. V. (2021). *Novitnia istoriografii ukrainskoho natsionalno-kulturnoho vidrozhennia druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX stolittia* [The latest historiography of the Ukrainian national and cultural revival of the second half of the XIX – first third of the XX century] (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Shporliuk, R. (1991). Ukrainske natsionalne vidrozhennia v konteksti yevropeiskoi istorii kintsia XVIII – pochatku XIX stolit. *Nauka i kultura*, 25, 159–167 [in Ukrainian].
- Smolii, V. (Ed.). (1995). *Istoriia Ukrainy: nove bachennia*, 1, 188–341 [in Ukrainian].
- Vasylenko, N. P. (1894). K istorii maloruskoi istoriografii i maloruskogo obshchie-stviennogo stroia. *Kiievskaia starina*, 11, 242–270 [in Russian].

**Iryna KOLESNYK**

*Doctor of Sciences in History, Professor*

*Leading Researcher at the Department of Ukrainian Historiography*

*Institute of History of Ukraine*

*of the National Academy of Sciences of Ukraine*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>*

*e-mail: [ikolesnyk2002@gmail.com](mailto:ikolesnyk2002@gmail.com)*

## **UKRAINIAN NATIONAL RENAISSANCE OF THE 19<sup>TH</sup> CENTURY:**

### **READING OPTIONS (ON THE 90<sup>TH</sup> ANNIVERSARY OF FEODOSII STEBLII)**

F. Steblii is a well-known researcher of the Ukrainian National Renaissance. Like V. Sarbei, he stood at the origins of the study of this phenomenon in independent Ukraine. If V. Sarbei followed the scheme of M. Hrushevskyi and singled out 7 periods in the development of the national movement, then F. Steblii adhered to the concept of M. Groch and distinguished 3 stages in the national renaissance (scientific, cultural, political). Also, the schemes of the national renaissance by such diaspora historians as R. Shporliuk, P. Magocsi, I. Lysiak-Rudnitskyi are considered. The article presents the socio-cultural concept of the Ukrainian national renaissance proposed by I. Kolesnyk. This scheme assumes such periods of the national movement as: the restoration, the romantic, the hromada-populist, national, and the period of national communism. The recent versions of the Ukrainian national renaissance are also analyzed. Some authors are skeptical about the Ukrainian national renaissance and consider the term obsolete. Others think traditionally, reduce and simplify this concept. Still, others are looking for new approaches. In the categories of global history, the national renaissance is interpreted as a cultural transfer of ideas, people, trends, ideologies, socio-political institutions, political movements. The term «Renaissance» itself belongs to the French historian J. Michelet. It becomes popular during the wave of European Romanticism of the first half of the 19<sup>th</sup> century during the awakening of nationalities, peoples, powers. This approach makes it possible to evaluate the Ukrainian national renaissance as a universal socio-cultural phenomenon and fit it into the global context.

*Keywords:* Ukrainian history of the 19<sup>th</sup> century, Ukrainian national renaissance, concepts of the national renaissance by F. Steblii and V. Sarbei, schemes of the national movement of diaspora historians, socio-cultural concept of the Ukrainian national renaissance, national renaissance as a cultural transfer.